

Retorikens uppgift som samhällkonjunktion (Reflexioner om Aristoteles inledningstankar i sin bok)

Aristoteles allra första orden i *Retoriken* lyder: "Retoriken är dialektikens antistrofa". Ordet "antistrofa" kan bara uppfattas metaforiskt som "motsvarighet". "Retorik" och "Dialektik" jämföras här mot varandra som ett alternativ. Vi ska hålla oss till detta, bortsett från en användning av ordet "dialektik" i mer invecklat sammanhang. Aristoteles tillägger strax att "båda dessa (retoriken och dialektiken) har att göra med sådan som är av allmän kännedom och inte hör hemma i någon särskild vetenskap". Det är skillnad då mellan den retoriska eller dialektiska användningen av språket (å ena sidan) och den formella, fasta och kalkylerande användning av språket (å andra sidan) som kännetecknar den vetenskapliga diskursen och som vi kallar "Logiken". Denna fråga i sig skulle kräva en behandling som inte avses i denna skrift.

Det retoriska djuret = människan. Kommunikation är bredare än retorik.

Aristoteles presenterade människan i *Politiken* {1253a 7-18} som något vi skulle kunna kalla "det retoriska djuret". Ty det som (enligt Aristoteles) skiljer människosläkten från andra djurarter är inte att människan är *social* – som många icke pålästa "lärdar" påstår i sina texter. Aristoteles skriver visserligen att "människan är ett socialt djur" (*zoon politikon*) men bara "i större utsträckning än flockdjuren". Han tänkte då på flera djurarters organiserade samlevnad och nämner då bina, som exempel. Jag skulle snarare nämna hunden ("människans bästa vän"), vars socialitet är påtaglig.

Människan är inte den enda djurarten vars individer kan kommunicera med varandra. Andra djurarter saknar inte heller – som Aristoteles påpekar – kommunikativ förmåga. "De vete fåglarna"¹. Det särskilda hos människan i detta hänseende är hennes *diskursiva* förmåga (*Logos*), dvs. bruket av språket som ett medvetet kommunikationsverktyg. Ett "verktyg" är något som kan användas spontant, utan att behöva riktigt tänka på vad det är och varför man använder det på ett visst sätt². Människan "behärskar" språket, dvs. använder språket och vet någorlunda – till skillnad från andra djur – vad språket är. Man kan naturligtvis prata strunt, utan att veta vad man håller på med. Men språket är, i grunden, *ratio et oratio* (Cicero).

Alla dessa termer ("*ratio*", "*oratio*", "*retorik*" – även "*ord*" och "*worte*") bygger på ett gemensamt lexem RT (= RD), en väldigt bra metaforisk grundbult för att bilda ord som har med "språkbruk" att göra. Metaforer fyller en grundläggande roll i ordbildningen³. De bygger inte bara på synliga intryck och bilder, som man ofta tror. Hörseln och *onomatopoiesis* är den mest naturligt omedelbara grunden för att skapa ordfamiljer. Konsonanterna RT utgör en utmärkt fonetisk grund för att bilda namn som refererar till olika språkliga aspekter, eftersom språkbruket kräver ljud som artikuleras med tungan och stämbanden. Det är

¹ Se Hertzberg, Lars: "Det vete fåglarna: apriorism i djurforskning" Icaros 3.10 Folkets bildningsförbund

² Jag har behandlat frågan om *Homo instrumentalis* (den verktygsskapande och verktygsbrukande människan) i flera texter på svenska eller annat språk.

³ Metaforefenomenet behandlas alltid som om det handlade om färdiga poetiska "figurer". Men vårt lexikon skulle inte kunna utvecklas utan ett metaforiskt ljudhärmande. Aristoteles *Retoriken* saknar dock en djupare insikt om vad metaforer är.

sådana associationer som hjälper oss att minnas och få en antydning till ordens semantiska sfär. Inte helt utan vilseledande glidningsproblem, ska man tillägga. "Det är inte svårt att använda en kniv som skruvmejsel", brukar jag säga (jag beskriver då språkbruket med hjälp av en sats-metafor). Från samma rot kan utvecklas nya ord med ny betydelse. Upprepat bruk och glidning (s.k. analogi) utvecklar instrumentets betydelse: semantiken.

Allt språkbruk är en retorisk företeelse som behandlas av ämnet Retorik

Allt vad vi gör med språket för att försöka förmedla våra tankar rör sig om *retorik* (språklig kommunikation med varandra). "Retorik är språket" har Nietzsche sagt. Men varifrån kommer "dialektiken", som Aristoteles presenterar som "retorikens antistrofa"? (Eller är det bara *retoriken* som är antistrofa och *dialektiken* som är "huvudstrofa"⁴? Själva ordet "dialektik" tycks vara besläktat med "dialog" (dvs. *dia logos* = genom språket⁵) som ligger semantiskt nära ordet "diskurs", där "kurs" har med "lopp" eller process att göra ("karriär" kommer från *currere* = springa, löpa).

Retorik och *dialektik* hör (enligt Aristoteles) till de uppfattningar och erfarenheter som vi delar och byter ut med varandra, när vi för ett "sam-tal". Men vad är skillnaden mellan retorik och dialektik? Aristoteles påpekar att alla människor väljer det ena eller det andra alternativet, beroende på om de försöker "förklara och hävda" ett resonemang (*retorik*) eller "försvara och vederlägga" (*dialektik*). Han tillägger emellertid att nästan alla människor gör detta antingen på måfå eller på grund av sedvänja och av en utvecklad personlig karaktär.

Aristoteles låter sitt resonemang glida vidare till att påtala en skillnad mellan vår användning av språket (*retorik*) och den teoretiska reflexionen om denna användning, vilket konstituerar Retoriken som en *tekne*, dvs. ett läroämne som hjälper oss att förstå språkbruket, genom att utveckla en analys och skapa en begreppsapparat. Detta är också syftet med den analys som Aristoteles utvecklar i den fortsatta texten.

Retorik / Dialektik: två sätt att resonera

Jag har nu för avsikt att stanna vid den av Aristoteles antydda distinktionen mellan "retorik" och "dialektik", som två diskursiva vägar. Valet av det ena eller det andra kan bero på olika omständigheter, låter han förstå. Men det kan också bero på vederbörandes sedvänja eller sinne, som kan kallas *ethos* i aristotelisk mening. Väldigt intressant distinktion som vi (i hårddragen mening) kan återge genom att skilja mellan *resonemang* och *kontrovers*. Som hårddragna personifierande uttryck skulle vi kunna skilja mellan "resonliga människor" och "bråkstakar". I det ena fallet utvecklar man sitt resonemang konsekvent (konstruktivt), i det andra ifrågasätter man ett framfört resonemang (ifrågasättande och tillrättaliggande). Den förstnämnda torde innebära en konsekvent, retoriskt sammanhängande utläggning. Den andra torde vara en motsäggande eller avvisande argumentation (vederläggning). Hegels dialektiska modell uttrycktes som "Tes - Antites", vilket (enligt hans modell) skulle leda till en "Syntes".

I Västerlandet har dessa två metoder använts som ett försök att inte stanna vid *doxa*, utan att (i stället) utveckla en säkrare kunskap och komma ifrån förgivettagna sanningar och fördomar. Allt vad vetenskap heter ska testas genom ifrågasättanden som tarvar ett svar.

⁴ Aristoteles talar (en aning tvetydigt) om retoriken som "dialektikens antistrofa". Det kan tolkas antingen som att de är varandras antistrofer eller som att bara "retoriken" är antistrofa. Då skulle *dialektiken* vara utgångspunkten. (Något att fundera över ..)

⁵ "Dialog" ska inte tolkas som "talet mellan två", ty då skulle det heta "duolog", inte "dialog".

Principen om *ceteris paribus* och Poppers s.k. "falsifikationsprincipen" är två av de vetenskapliga säkerhetsventiler som formulerats under årens lopp.

I akademiskt sammanhang har vi ett etablerat sätt att pröva en doktorsavhandlingens hållbarhet genom den s k "disputationen". En offentligt utnämnd "opponent" får uppdraget att kommentera och ifrågasätta "tesen" (som avhandlingen också heter) som doktoranden ("respondenten") ska "försvara". I mitten av 1800-talet (då filosofen Jacob Boström regerade i Uppsala) behövde doktoranden, enligt Sven-Eric Liedman⁶, inte ens skriva en egen avhandling. Doktoranden behövde bara försvara en avhandling eller en text som var skriven av professorn eller av någon annan forskare. Det gällde att visa att man kunde *fäkta* med hjälp av fakta, dvs. genom valda ord och argument.

Personlig stil och logik

Låt mig då först utnyttja Aristoteles inledande text genom att lägga märke till en distinktion, som han tar upp i förbigående, mellan dialektiska situationer som skulle kunna kallas av *psykologisk* och av *logisk* karaktär.

Man kan ibland känna igen, hos vissa människor eller i vissa situationer, en ifrågasättande stil som präglar deras karaktär eller som provoceras av rådande omständigheter. När dragen är alltför markerade betecknar vi vissa individer som "polemiker" eller "bråkstakar". I svenskan finns t.o.m. en kritisk benämning som heter "rättshaverist" och man kallar också "besserwisser" den som inte tycks tåla att någon annan kan lära honom eller henne någonting.

I spanskan finns en benämning för den som alltid ignorerar eller förnekar andras betydelse (särskilt i akademiskt sammanhang). Man bildar ett verb på pronomen "*ninguno*" som motsvarar "ingen" på svenska. En ordagrann översättning till svenska (som skulle kunna fylla sin roll i vissa situationer) skulle kunna vara "till-ingen-göra". I svenskan finns redan "till-intet-göra" och även "ignorera" och "nonchalera", men att "tillingengöra någon" vore väldigt uttrycksfullt, särskilt i ofta förekommande akademiska situationer, då man behandlar någon "som luft".

Den ofta rådande, "enögda" uppfattningen om Retoriken som "konsten att övertyga" reducerar "retoriken" (som borde beteckna språkbruket överhuvudtaget) till ett begränsat användningsområde, ofta av manipulativt slag. Man åsidosätter då det *dialektiska* förfaringssättet med språket, som Aristoteles nämner inledningsvis i sitt verk. Därmed gör man retorikkunskapen en björntjänst. I den praktiska användningen av retorikkunskapen ska man inte särskilja flera möjliga syften från varandra och tro att bara det som sägs i övertygande syfte är retoriskt. Anders Sigmunds uppfattning av Retoriken som "konsten att använda språket effektivt" är mer adekvat än den åsiktsförsäljarkonsten som många använder retorikkunskapen till. Man kan också ha en vidare, mer teoretisk, uppfattning av Retoriken som "konsten att åskåda vad vi gör (eller kan göra) med språket och vad språket gör med oss".

Valet av uttryckssätt: talarens inställning och värdeuppfattning

I den s k *epidiktiska* aspekten av en diskurs - som framhäver vissa saker och förtiger andra - ingår såväl berömmande som förnedrande uttryckssätt och resonemang. Det handlar om att välja bara det som kan vara av negativt slag och formulera det också i förlöjligande eller

⁶ "Att förändra världen men med måtta" Dialogos, 1991.

nedsättande ordalag. Ibland kan man använda sig av ironi, som retorisk resurs. Insinuationen är också ofta förekommande. Låt mig nämna några själv erfarna exempel:

- Någon begärde ordet vid ett möte och sade: "Herr ordförande: Det finns några *dödgrävare* här" (Därmed nedsatte han föregående talarens inlägg, utan att ens nämna dennes namn).

- Någon begärde ordet till en replik och sade: "Herr ordförande: det ligger något i vad NN. har sagt ... men inte mycket". (Väldigt effektivt).

- I ett politiskt möte begärde en gång Lars Engkvist ordet efter mitt inlägg och sade. "Herr ordförande: jag håller med vad Ramírez sade ... för en gångs skull".

Retorisk förståelse tar inte bara hänsyn till det sagda, utan också (och kanske främst) till det underförstådda. Därför vore det viktigare att betrakta (med Plutarchos förebild⁷) Retoriken som konsten att lyssna.

Retoriskt och dialektiskt bemötande

Låt oss då ta upp den oavsiktligt "dialektiska" stilen som kan prägla bemötandet av ett tal (från vissa personer under visa omständigheter), i kontrast med den "retoriska" stilen som kännetecknar många vanliga situationer. Så här kan man beskriva processen:

- Huvudanförandet i ett ärende som inte är polemiskt (till skillnad exempelvis från vissa politiska anföranden som kan vara avsiktligt provokativa) följer alltid de normala reglerna som anges av retorikhandböckerna. Det handlar om att presentera sitt ärende så begripligt som möjligt, i bästa möjliga stil, med hänsyn till åhörarnas bakgrund, inställning och förväntningar.

- Det inledande talet öppnar sig då till en diskussion där budskapets mottagare kan inta två attityder:

1. Att ta till sig det sagda i positiv mening och försöka understryka vissa aspekter eller komplettera dem med egna fakta och åsikter. Åhöraren intar då en "retorisk" attityd (i det av Aristoteles formulerade alternativ "retorik/dialektik") även om vissa avvikelser kan förekomma, utan att detta behöver prägla svarets stil. Man kan då kalla stilen: "responsiv".

2. Att vederlägga och säga bestämd emot, så att ett försvar framkallas hos inledningstalaren. Man kan kalla detta för renodlad "provokativ" stil.

Dessa aspekter kan vara av intresse att ha i åtanke för att analysera en diskussion och lägga märke till vilka uttrycksformer som väljs och vilka som undviks, vilka fakta som tas fram och vilka som lämnas åt sidan eller mildras.

Vi rör oss här inom ramen för en någorlunda "öppen" dialog eller *konfrontation*. I övrigt är vår vardag genomsyrad av träffar med olika människor i olika situationer. Visa situationer betingar en vänlig, tillmötesgående attityd, med retoriskt konstruktiva resonemang. Alla moderna företag som har kundservice beordrar sina anställda att inta en fingerat vänlig och till synes tillmötesgående attityd till kunderna, utifrån slogan "Kunden har alltid rätt". Man ska ta det lugnt, även gentemot aggressiva och krävande kunder. Detta kan skapa en fingerad vänlighet men syftet är inte att övertyga, utan att tillmötesgå och därmed vinna den andres positiva inställning.

⁷ Rhetorica Scandinavica nr.14 (2000)

I det vardagliga umgänget (t o m i vännernas och familjens omgivning) kan man ibland finna människor som inte går att ha ett konstruktivt samtal med. Vad man än säger blir man bemött med en dialektisk attityd som kan kallas "djävulens advokat - stil". Det finns barn i vissa familjer som slutar att berätta någonting för sina föräldrar och äldre bröder, för att undvika meningslösa spekulationer av dialektiskt slag. Även äkta par emellan kan förekomma sådana situationer. Det behöver inte vara ovänligt, men konfliktundvikande. Den tecknade topiken "En svensk tiger" är välkänd. Ibland föreligger och utvecklas ändå inbyggda sociala motsättningar som tvingar fram klasskonflikter och skapar försvarsattityder, t.ex., feministisk inställning, kritisk hållning mot överheten och politiken, reaktion mot det som upplevs som störande beteende etc.

En, trots dess dialektiska framtoning, synnerligen positivt bemötande attityd fann jag under mitt ofta förekommande umgänge med människor från den finska kulturen. Det sägs att finnar, till skillnad från svenskar, uppskattar den som ärligt framför kritiska åsikter om någonting. Ty en sund och vänlig kritik kan rensa luften och undvika att förtreten städas undan till dess att bucklan under tystnadens matta blir så stor att alla ramlar på den. Jag har aldrig glömt hur finnarna brukade ta emot oväntade påståenden eller förslag med frågan "Varför inte?". Verkligen konstruktivt retoriskt.

Retorikmedvetandets konjunktiva roll i samhällslivet

Jag ska avsluta dessa retoriska reflexioner med att klargöra varför titeln för denna essä blev "Retorikens samhällskonjunktion".

Det som karaktäriserar en människa är hennes speciella socialitet (*zoon politikon*) som gett henne en rationell föreningsverktyg med andra individer. Genom språket (*dia logos*) kan individerna utveckla en gemensam och ömsesidig förståelse och bygga upp en fungerande samhällsordning. Uppgiften är ändå inte så lätt - såsom människans historia har visat och visar idag med allt tydligare färger. I uttrycket "Individ OCH Samhälle" det viktigaste ordet är "och". Vi är beroende av varandra för att kunna existera. Om inte individerna lyckas få en rationell samlevnad genom att komma överens och utveckla ett positivt **samverkan** och ett **samförstånd**, kan inte **sam**-hället fungera. Det är Onkel Sam, som ska hålla ihop allt.

Om samhället inte fungerar (om sam-hället blir ett sär-hälle) kan inte individen överleva på ett sunt och till-freds-ställande sätt. Det är dock genom en gedigen användning av språket, dvs. genom bruket av en god retorisk förmåga, som individ och samhälle kan "över-leva". Ty "bland alla djur — säger Aristoteles —, endast människan besitter ordförmåga (*lógos*). ... Och *lógos* är till för att uppenbara det nyttiga och det skadliga, liksom det rättfärdiga och det orättfärdiga, och det är — i jämförelse med alla andra djur — människans attribut: att endast hon äger kännedom om det goda och det onda, det rättvisa och det orättvisa osv., och gemenskapen om dessa saker får till stånd hushållet (*oikían*) och stadssamhället (*pólin*)."
(Aristoteles *Politiken*. {1253a 7-18}).

José L Ramírez
Juli 2012